

SPİNOZA’NIN TANRI ANLAYIŞI: ONTOLOJİK TEMELLERİ VE METAFİZİKSEL YAPISI

SPINOZA’S CONCEPTION OF GOD: ONTOLOGICAL FOUNDATIONS AND METAPHYSICAL STRUCTURE

Arş. Gör. Dr. Buşra AŞIK BİRLİK

Düzce Üniversitesi, Felsefe Bölümü, busraasikbirlik@duzce.edu.tr

Düzce / Türkiye

ORCID: 0000-0001-5802-8485

ÖZET

Bu makale, Baruch Spinoza’nın (1632–1677) düşünce sisteminde Tanrı’nın kavramsal inşasını, onun ontolojik temellendirilmesini ve metafiziksel işleyişini kapsamlı biçimde ele almayı hedeflemektedir. Spinoza’nın Tanrı’yı tek ve sonsuz bir töz olarak tanımlaması, tüm varoluşun içkin ve zorunlu bir temele dayandığı özgün bir ontoloji anlayışını beraberinde getirmektedir. Spinoza’nın *Deus sive Natura* ilkesine dayanan Tanrı-doğa özdeşliği, klasik teolojinin aşkınlık ilkesine karşı çıkarak, varlığı içkinlik temelinde kavrayan özgün bir ontolojik bakış açısı sunar. Bu bağlamda Tanrı, yalnızca evrenin nedeni değil, aynı zamanda evrende var olan her şeyin içkin yapısal zemini olarak kavramsallaştırılır. Çalışma, Spinoza’nın Tanrı anlayışını; töz, sıfat, doğa, zorunluluk, özgürlük ve nedensellik gibi temel kavramlar etrafında ele alarak, onun Tanrı tasavvurunun hem ontolojik yapısını hem de metafizik işleyişini çözümlemeyi hedeflemektedir. Aynı zamanda söz konusu anlayışın panteizm ve pan-enteizm bağlamında felsefe tarihinde neden çok boyutlu ve tartışmalı bir konuma sahip olduğu tartışılmaktadır. Bu doğrultuda çalışma Tanrı’nın yalnızca ne olduğuna değil, varoluş biçimine, etkinliğine ve insan aklıyla nasıl kavrandığına da odaklanarak, Spinoza’nın felsefe tarihinde özgün ve sistemli bir metafizik düşünür olduğu belirtilmektedir. Spinoza’da Tanrı düşüncesini anlamak, yalnızca onun ontolojik sistemini değil, aynı zamanda etik, özgürlük ve bilgi anlayışını da anlamamanın anahtarı niteliğindedir. Bu yönüyle makale Spinoza’nın Tanrı anlayışını sistematik bir bütünlük içinde ele alarak, hem klasik metafiziğin yeniden düşünülmesi hem de çağdaş felsefi tartışmalara alternatif bir ontolojik çerçeve sunma potansiyelini vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Spinoza, Tanrı anlayışı, Töz, Ontoloji, İçkinlik, Zorunluluk, Panteizm

ABSTRACT

This article aims to examine the conceptual construction of God in Baruch Spinoza’s (1632–1677) philosophical system by addressing its ontological grounding and metaphysical functioning in a comprehensive manner. Spinoza’s definition of God as the one and infinite substance brings forth a unique ontological understanding based on the notion that all existence rests on an immanent and necessary foundation.

The identity between God and nature, grounded in Spinoza's principle of *Deus sive Natura*, opposes the classical theological notion of transcendence and offers a distinctive ontological perspective based on immanence. In this context, God is conceptualized not only as the cause of the universe, but also as the immanent structural ground of everything that exists within it. The study aims to analyze Spinoza's conception of God through fundamental concepts such as substance, attribute, nature, necessity, freedom, and causality, in order to examine both the ontological structure and the metaphysical functioning of his theological perspective. It also discusses why this conception holds a multidimensional and controversial position in the history of philosophy, particularly in the context of pantheism and panentheism.. Accordingly, the study focuses not only on what God is, but also on the mode of God's existence, His activity, and how He can be understood by human reason—thus emphasizing that Spinoza holds a unique and systematic place as a metaphysical thinker in the history of philosophy. Understanding the concept of God in Spinoza is the key not only to his ontological system but also to his understanding of ethics, freedom, and knowledge. In this regard, the article approaches Spinoza's conception of God as a systematic whole, emphasizing its potential to contribute both to the re-evaluation of classical metaphysics and to the development of an alternative ontological framework within contemporary philosophical discourse.

Keywords: Spinoza, Conception of God, Substance, Ontology, Immanence, Necessity, Pantheism

1. GİRİŞ

Baruch Spinoza, yalnızca 17. yüzyıl felsefesinin değil, aynı zamanda modern düşünce tarihinin de en özgün figürlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Rasyonalizmin etkili bir temsilcisi olan Spinoza, Descartes'ın Kartezyen mirasını dönüştürerek klasik metafiziğin aşkınlık temelli yapısını sorgulamış ve yerine içkinliğe dayalı, sistematik bir felsefe inşa etmiştir. Bu sistemin temelinde yer alan Tanrı kavrayışı, yalnızca teolojik bir pozisyon değil; aynı zamanda ontolojik, metafiziksel ve epistemolojik bir paradigma değişimini ifade etmektedir. Spinoza'nın felsefi yaklaşımının temelleri, onun en önemli eseri olan *Ethica Ordine Geometrico Demonstrata*'da (Ethica – Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Ahlak) açıkça görülür. Bu eser, hem biçim hem içerik açısından önceki felsefi metinlerden ayrılarak, tanımlar, aksiyomlar ve önermelerden oluşan geometrik bir düzenle kaleme alınmıştır. Spinoza'nın bu yöntemi tercih etmesinin başlıca nedeni, skolastik düşüncenin dogmatik karakterinden ve mantıksal belirsizliklerinden uzaklaşmak, bunun yerine matematiksel kesinliğe dayalı bir felsefi yapı oluşturmaktır. Ayrıca dönemin siyasi ve dini otoriteleriyle yaşadığı gerilimler göz önüne alındığında, düşüncelerini mümkün olduğunca eleştiriye kapalı ve sağlam bir mantıksal temele dayandırmak, stratejik bir tercih olarak da değerlendirilebilir. Spinoza'nın yaşadığı dönemde yalnızca iki eseri yayımlanmıştır: 1663 yılında Descartes'ın *Principia Philosophiae* adlı eserine yaptığı geometrik açıklama¹ (*Renati Descartes Principiorum Philosophiae*) ve *Tractatus Theologico-Politicus* (1670). Özellikle ikinci eser, Tanrı'nın geleneksel tasvirini sorgulaması, mucizeleri reddetmesi ve düşünce özgürlüğünü savunması nedeniyle büyük tepkiler çekmiş ve anonim yayımlanmak zorunda kalmıştır (Israel, 1966, s. 3). Bu tepkiler nedeniyle, *Ethica* dahil olmak üzere pek çok metni ancak ölümünden sonra dostları tarafından yayımlanabilmiştir (Klever, 1996, s. 13).

Spinoza'nın Tanrı anlayışı, felsefi sisteminin merkezinde yer almakta olup, *Deus sive Natura* (Tanrı ya da Doğa) ilkesiyle ifade edilmektedir. Bu kavrayışa göre Tanrı, aşkın ve kişisel bir varlık değil; evrenin zorunlu, içkin ve kendinden kaynaklanan tözüdür (Spinoza, 1677/2019, s. 52).

¹ Spinoza, yapıtları arasında sadece bu eseri “kendi çalışması” olarak nitelemiyordu. Eserin içeriğine baktığımızda ne Spinoza'ya ait düşünceler ne de benimsediği fikirlerin olduğunu görmekteyiz. Eserin adından da anlaşılacağı üzere Descartes'in “*Principia Philosophiae*” (Felsefe İlkeleri) adlı eserinin sadece geometrik bir sunumu söz konusudur. Bu eserin Spinoza okuyucusu için asıl değeri Descartes düşüncesine dair düşüncelerini bilmek ve Ethica'yı yazarken neden geometrik metoda başvurduğu konusunda bize ışık tutmasıdır. Fransez, Morris, Spinoza'nın Tao'su- Akıllı İnançtan İnançlı Akla, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 103-104

Spinoza'ya göre Tanrı, her şeyin nedeni olduğu gibi, aynı zamanda her şeyin kendisidir; varlık yalnızca Tanrı'dan türeyen sonsuz sıfatlar ve moduslar aracılığıyla var olur. Bu nedenle, Tanrı artık dışsal bir otorite ya da müdahaleci bir güç değil; evrenin yapısal ilkesi ve zorunlu düzenidir. Tanrı ile doğa arasında kurulan bu özdeşlik, Spinoza'nın klasik teolojik gelenekten köklü bir kopuş gerçekleştirdiğini gösterir. Spinoza'nın etik sisteminde Tanrı yalnızca varlığın nedeni değil, aynı zamanda insan aklının en yüksek ereğine ulaşmasını sağlayan ilk nedendir. Dolayısıyla Tanrı, ahlaki normların belirleyicisi olan bir özne değil; bireyin kudretini ve akıl temelinde gelişimini olanaklı kılan zorunlu bir yapıdır. Spinoza'nın bu noktadaki özgünlüğü, geleneksel iyi-kötü ikiliğini reddederek, davranışları insan kudretini artıran ya da azaltan etkilerine göre değerlendirmesidir (Spinoza, 1677/2019, s. 311). Bu bakış açısı, yalnızca bir ahlak teorisi değil; aynı zamanda insanın özgürleşmesini hedefleyen ontolojik bir yönelimi ifade eder.

Spinoza'nın etik felsefesi, yalnızca bireyin içsel kudretine ve aklına dayalı bir özgürlük anlayışını savunmakla kalmaz; aynı zamanda bu özgürlüğün evrensel düzenin zorunlu yapısıyla uyumlu olduğunu da ileri sürer. Bu bağlamda, Tanrı kavrayışı yalnızca teolojik değil; aynı zamanda varlığın içyapısına, nedensel işleyişine ve insanın bu yapı içerisindeki yerini kavramasına dair bütünsel bir anlayışı temsil eder. Bu çalışmanın temel amacı, Spinoza'nın Tanrı anlayışını yalnızca kavramsal düzlemde tanımlamakla sınırlı kalmadan, bu anlayışın onun felsefi sistemindeki çok katmanlı işlevlerini —özellikle töz, sıfat, modus, zorunluluk, nedensellik ve özgürlük bağlamında— çözümlemektir. Ayrıca bu kavrayışın panteizm, panenteizm ve hatta ateizm gibi yorumlarla ilişkisi de tartışılarak, Spinoza'nın sistemine dair felsefi yorum çeşitliliği değerlendirilecektir. Literatürde sıklıkla parçalı biçimde ele alınan bu yapı, bu çalışmada bütüncül bir perspektif ile incelenecektir. Felsefe tarihi açısından bakıldığında, Spinoza'nın Tanrı anlayışı, skolastik metafizikten ve klasik teizmden ayrılan radikal bir içkinlik ontolojisi sunar. Bu yönüyle, yalnızca tarihsel bir kırılma değil, aynı zamanda çağdaş felsefi tartışmalar için de yeniden düşünölmeye değer bir metafizik sistem önerisi niteliği taşır. Dolayısıyla bu makale, Spinoza'nın Tanrı düşüncesini tarihsel ve sistemsel bağlamı içerisinde ele alarak, hem özgün felsefi yapı taşlarını hem de modernliğe etkisini bütünlüklü bir biçimde ortaya koymayı hedeflemektedir.

2. SPİNOZA'DA TÖZ KAVRAMI: METAFİZİKSEL TEMELLER VE ANLAMI

Spinoza'nın Tanrı hakkındaki düşünceleri, onun töz anlayışının temelini oluşturur. Bu nedenle, Spinoza'nın töz kavramını anlamak, onun Tanrı anlayışını derinlemesine kavrayabilmemize yardımcı olacaktır. Spinoza, tözün tanımını şu şekilde yapar: “*Töz derken kendisinde olan ve kendisi aracılığıyla kavranan şeyi anlıyorum, yani kavramı başka bir şeyin kavramından oluşturulması gerekmeyen şeyi*” (Spinoza, 1677/2019, s.34). Burada Spinoza, tözün bağımsız ve kendi içinde var olan bir varlık olduğunu vurgulamaktadır. Başka bir deyişle, töz, var olmak için dışarıdan bir varlığa ihtiyaç duymayan, kendi kendisinin nedenidir. Bu noktada açıklığa kavuşturulması gereken bir başka terim, “kendi kendisinin nedeni” kavramıdır. Spinoza, *Ethica* adlı eserinin ilk tanımında bu kavramı şöyle açıklar: “*Kendisinin nedeni derken, özü varoluşunu gerektiren şeyi kastediyorum, yani var olmadığı takdirde doğasını kavrayamayacağım şeyi*” (Spinoza, 1677/2019, s. 33). Yani, kendi kendisinin nedeni olmak, varlık için dışsal bir kaynağa bağlı olmamak, sadece kendisinden türemek anlamına gelir.

Bu tanım, Spinoza'nın töz anlayışını daha da netleştirir: Töz, varlığını yalnızca kendisinden alır ve başka bir varlığa bağlı değildir. Ancak bu açıklama, tözün tek mi yoksa birden fazla mı olduğunu sorgulamamıza neden olur. Spinoza, bu soruya kendi ifadesiyle doğrudan cevap verir: “*Evrende aynı doğaya ya da aynı sığata sahip iki ya da daha fazla töz olamaz*” (Spinoza, 1677/2019, s. 38). Spinoza, burada evrende birden fazla tözün bulunamayacağını savunur, çünkü eğer farklı tözler olsaydı, bunlar ya sıfatları ya da modusları açısından farklılık gösterirlerdi. Farklı doğaya sahip iki töz, doğal olarak farklı sıfatlara (attributum) sahip olması gerekir. Çünkü bir sığata yalnızca bir töz sahip olabilir ve aynı sığata sahip olmaları durumunda, bu iki tözün aynı doğaya sahip olmaları gerekirdi.

Ancak, Spinoza'ya göre, “*farklı sıfatlara sahip iki tözün arasında hiçbir ortaklık yoktur*” (Spinoza, 1677/2019, s. 37) ve “*aralarında hiçbir ortaklık bulunmayan şeyler birbirinin nedeni olamaz*” (Spinoza, 1677/2019, s. 36). Başka bir deyişle, bir tözün kavramı, başka bir tözün kavramını içermez.

Spinoza'ya göre töz, bağımsız olarak var olmalı ve yalnızca kendisi aracılığıyla kavranmalıdır. Bu durumda, eğer farklı doğalara sahip iki tözden bahsediyorsak, aralarındaki ilişkiyi açıklamak için dışsal bir bağlantı kurmamız gerekir. Ancak bu, tözün “kendisi aracılığıyla kavranması” tanımıyla çelişir, çünkü bu tür bir bağlantı, tözün yalnızca kendisinde var olması ilkesine aykırı olurdu. Bu nedenle, Spinoza'nın felsefesinde, birden fazla tözün varlığı kabul edilemez, çünkü her töz, özsel olarak tek ve bağımsız bir varlık olmalıdır.

Peki, aynı doğalara sahip iki töz düşünebilir miyiz? Bu sorunun yanıtı da farklı doğalara sahip iki tözün varlığına ilişkin soruya verilen yanıtla büyük ölçüde örtüşmektedir. Zira aynı doğaya sahip iki tözün var olduğunu varsaydığımızda, bu tözlerden birinin diğerinin nedeni olması zorunlu hale gelecektir. Bunun nedeni, aynı doğaya sahip olmalarından ötürü bu iki töz arasında ortak niteliklerin bulunması ve dolayısıyla bir tözün kavramının diğer tözün kavramını içermesinin kaçınılmaz olmasıdır. Ancak, Spinoza'nın töz tanımı gereği, bir töz yalnızca kendisinde var olmalı ve kendisi aracılığıyla kavranmalıdır. Bu durum, bir tözün başka bir töz tarafından meydana getirilemeyeceğini ifade eden Spinoza'nın temel ilkesine aykırıdır. Nitekim Spinoza bu hususu şu şekilde açıkça dile getirir: “*Tek olan töz başka bir töz tarafından meydana getirilemez*” (Spinoza, 1677/2019, s.39). Bu ilke doğrultusunda, Spinoza'ya göre, ne farklı doğalara ne de aynı doğaya sahip iki tözün varlığından söz etmek mümkündür. Dolayısıyla, töz ancak tek ve biricik olabilir; yani tözün birliği ve tekliği zorunludur.

Spinoza, doğada yalnızca tek bir tözün var olduğunu temellendirirken, aynı zamanda bu tözün zorunlu olarak var olduğunu da ortaya koymaktadır. Ona göre, doğada yalnızca bir töz vardır ve bu töz, kendi kendisinin nedenidir (*causa sui*). Kendi kendisinin nedeni olan töz, varoluşu için herhangi bir dış nedene ihtiyaç duymaz; çünkü özü gereği varoluşunu zorunlu kılar. Spinoza, bu durumu şu şekilde ifade eder: “*Var olmak, tözün doğasına özgüdür*” (Spinoza, 1677/2019, s. 40). Başka bir ifadeyle, töz, doğası gereği var olmak zorundadır ve onun varoluşunu engelleyebilecek hiçbir dış neden mevcut değildir. Böylece, yalnızca tözün tanımından ve özünden hareketle, onun zorunlu olarak var olduğunu kavramak mümkündür. Bu argüman, Spinoza'nın metafiziğinde, Tanrı ile özdeşleştirilen tözün hem zorunlu varlığını hem de biricikliğini temellendiren temel dayanaklardan biridir.

Spinoza, tözün biricik ve zorunlu olarak var olduğunu ortaya koyduktan sonra, onun aynı zamanda mutlak anlamda sonsuz olduğunu da savunur. Nitekim Spinoza, “*Her töz zorunlu olarak sonsuzdur*” (Spinoza, 1677/2019, s. 40) ifadesiyle, tözün sonlu olamayacağını vurgular. Tözün sonlu olduğu varsayımı üzerine yapılan bir analiz, onun zorunlu olarak sonsuz olması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Zira bir şeyin sonlu olması, onun belirli sınırlarla çevrili olduğu anlamına gelir ve bu da söz konusu şeyin, kendisini aşan başka bir varlık tarafından sınırlandırıldığını ima eder. Ancak Spinoza'nın töz tanımı gereği, töz yalnızca kendisi aracılığıyla kavranmalı ve varoluşu başka hiçbir şeye bağlı olmamalıdır. Dolayısıyla tözün sonlu olması, onun bağımsız ve kendiliğinden var olan bir gerçeklik olduğu yönündeki temel ilkeyle çelişmektedir. Bunun yanı sıra, sonluluk kavramı kendiliğinden bir olumsuzluğu da içermektedir. Bir şeyin sonlu olması, onun belirli bir noktada varoluşunun sınırlanmış olduğu anlamına gelir. Oysa Spinoza'ya göre töz, mutlak anlamda olumluyıcı (*affirmative*) bir varlıktır ve doğasında hiçbir olumsuzluğu barındırmaz. Sonlu olmak, eksiklik ya da sınırlanma gerektirdiğinden, tözün doğasıyla bağdaşmaz (Spinoza, 1677/2019, s. 41).

Bu nedenle, Spinoza'ya göre töz, yalnızca *mutlak anlamda sonsuz*² olduğu takdirde kendi doğasına uygun bir varlık olabilir. Spinoza'nın tözün sonsuzluğu üzerine geliştirdiği bu argüman, aynı zamanda onun bölünebilir olup olmadığı sorunu açısından da belirleyici bir rol oynar. Spinoza, tözün bölünmezliğini doğrudan onun sonsuz olmasıyla ilişkilendirir ve şu sonuca varır: "*Mutlak anlamda sonsuz olan töz bölünemez*" (Spinoza, 2012, s. 51). Eğer töz bölünebilir olsaydı, bu durumda iki olasılık söz konusu olurdu. Birinci olasılığa göre, bölünen her bir parça tözün mutlak doğasını koruyacak ve bu durumda birden fazla töz meydana gelecektir. Ancak, daha önce ortaya koyduğumuz üzere, aynı doğaya veya sığata sahip birden fazla tözün varlığı mümkün değildir. Dolayısıyla bu olasılık geçersizdir. İkinci olasılığa göre ise, bölünme sonucunda ortaya çıkan parçalar tözün mutlak doğasını koruyamayacak ve töz, doğası dışında hareket etmiş olacaktır. Ancak töz, tanım gereği doğası dışına çıkamaz ve mutlak anlamda sonsuz olmak zorundadır. Bu durumda, tözün bölünebilir olduğu varsayımı da kendi içinde çelişkiye düşmektedir.

Sonuç olarak, Spinoza'nın felsefesinde töz, yalnızca zorunlu olarak var olmakla kalmaz, aynı zamanda mutlak anlamda sonsuzdur ve doğası gereği bölünemezdir. Onun bölünmezliği, bir yandan sonsuz olmasının zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkarken, diğer yandan da tözün biricik ve kendi kendisinin nedeni olma niteliğini korumasını sağlar. Bu bağlamda, Spinoza'nın töz anlayışı, onu diğer tüm varlıklardan ayrıcalıklı ve mutlak kılan temel bir metafizik ilkeler bütününe dayanmaktadır. Spinoza'nın töz kavrayışını özetlemek gerekirse, töz tekildir, zorunlu olarak var olmalıdır, mutlak anlamda sonsuzdur ve bölünemez bir yapıya sahiptir. Çalışmamızın başında, Spinoza'nın Tanrı anlayışının onun töz öğretisi temelinde şekillendiğini belirtmiştik. Bu noktada, Spinoza'da Tanrı ve töz arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğunu açıklığa kavuşturmak gerekir.

3. SPİNOZA FELSEFESİNDE TÖZ VE TANRI'NIN BİRLİĞİ

Spinoza felsefesinde töz ile Tanrı arasındaki bağlamı tam anlamıyla kavrayabilmek için, Spinoza'nın töz olarak tanımladığı varlık kavramını incelemek gerekir. Spinoza, "*Tanrı'dan başka bir töz ne var olabilir ne de kavranabilir*" (Spinoza, 1677/2019, s. 52) şeklinde bir ifadeyle, töz ve Tanrı'nın özde bir olduğunu vurgular. Bu ifade Spinoza'nın ontolojik sisteminde tözün, Tanrı ile tamamen özdeş olduğunu gösterir; yani Tanrı ve töz, aynı varlık alanına ait olup birbiriyle özdeşir. Dolayısıyla, töze atfedilen tüm ontolojik ve metafiziksel özellikler, Tanrı için de geçerlidir. Spinoza'nın felsefi sisteminde, tözün tüm nitelikleri Tanrı'ya yansıtıldığı gibi, Tanrı'nın varlık ve özellikleri de tözün özellikleriyle örtüşür. Bu noktada, Spinoza'nın düşüncesinde Tanrı, hem mutlak bir zorunlulukla var olan hem de tüm varlıkların temelini oluşturan bir töz olarak şekillenir. Dolayısıyla, tözün Tanrı ile olan bu özdeşliği, Spinoza'nın monist ontolojisinin temel taşı oluşturur.

Spinoza, Tanrı'yı şu şekilde tanımlar: "*Tanrı derken mutlak anlamda sonsuz varlığı anlıyorum; başka deyişle, her biri ezeli-ebedi ve sınırsız özünü ifade eden sonsuz sıfatlardan ibaret tözü*" (Spinoza, 1677/2019, s. 35). Bu tanım doğrultusunda, Tanrı'nın mutlak anlamda sonsuz bir varlık olması, onun herhangi bir dışsal etken tarafından sınırlandırılmayacağını ifade eder. Spinoza'nın felsefi sisteminde sonsuzluk, herhangi bir dışsal sınırlamaya tabi olmamak yani sınırsız olmak anlamına gelir (Spinoza, 2002c, Letter XII). Eğer bir varlık, başka bir varlık tarafından sınırlandırılmışsa, bu durum onun zorunlu olarak sınırlı veya sonlu olduğunu gösterir. Ancak Tanrı, kendi kendisinin nedeni olduğu için (*causa sui*), özünden kaynaklanan zorunlu varlığıyla başka hiçbir varlık tarafından sınırlandırılmaz ve dolayısıyla sonlu olamaz.

² Spinoza, "mutlak anlamda sonsuz" kavramını kullanırken özellikle "mutlak" kelimesini vurgulamaktadır. Çünkü Spinoza, sonsuzluk kavramı altında "mutlak anlamda" ve kendi türünde sonsuz" olmak üzere iki tür ayırım var ve bu noktaya dikkat edilmesi gerektiğinden söz eder : "Mutlak anlamda sonsuz diyorum, kendi cinsinde sonsuz demiyorum; çünkü salt kendi cinsinde sonsuz sıfatlara sahip olduğunu yadsıyabiliriz, ama bir şey mutlak anlamda sonsuzsa, onun özü öze ilişkin her şeyi ifade eder ve yadsıyacağımız hiçbir şey içermez." (Spinoza, 1677/2019, s. 35) Spinoza, mutlak anlamda sonsuz olarak sadece tözü nitelerken kendi cinsinde sonsuz olarak Tanrı'nın sıfatlarını (attributum) nitilemektedir.

Bu bağlamda Tanrı, mutlak anlamda sonsuz bir varlıktır. Spinoza, Tanrı'nın sonsuzluğunu temellendirirken, aynı zamanda onun biricikliğini (tekliğini) de ortaya koymaktadır. Dışsal bir sınırlandırmaya tabi olmayan Tanrı, zorunlu olarak tek olmak durumundadır. Çünkü eğer aynı doğaya sahip birden fazla Tanrı var olsaydı, bu varlıklar birbirlerinin varoluşunu belirleyen unsurlar haline gelir ve birbirlerini sınırlamış olurlardı. Oysaki töz, tanım gereği, kendiliğinden var olan ve varlığı için başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan bir varlıktır. Dolayısıyla Spinoza'nın töz anlayışı çerçevesinde, Tanrı'nın birden fazla olması mümkün değildir; tek bir Tanrı'nın varlığı zorunludur. Ayrıca, Tanrı'nın kendi kendisinin nedeni olması, onun özünün varlığını zorunlu kıldığını gösterir. Bu nedenle Tanrı'nın varlığını engelleyen veya onu yok edebilecek herhangi bir varlık düşünülemez. Tanrı'nın varlığı, ne dışsal bir neden tarafından ortaya konmuş ne de herhangi bir dışsal etken tarafından ortadan kaldırılabilir bir durumdadır. Bu noktada Spinoza, Tanrı'nın zorunlu olarak var olduğunu öne sürer (Spinoza, 2002c, Letter XXV; Spinoza, 1677/2019, s. 46). Tanrı'nın varlığının inkar edilemez oluşu, onun varlığının rasyonel bir şekilde kanıtlanabilir olduğunu da gösterir (Arıcan, 2015, s. 88). Spinoza, Tanrı'nın varlığını temellendirmek için iki tür kanıtlama sunar: *a priori* (ontolojik) ve *a posteriori* (kozmojik) kanıtlamalar.

Spinoza, Tanrı'nın varlığını ilk olarak *a priori* ve özellikle de ontolojik bir yaklaşımla temellendirmeye çalışır. Ona göre, bir şeyin varlığını veya yokluğunu anlamak için, o şeye ilişkin açıklayıcı bir nedenin (causa) veya gerekçenin bulunması zorunludur. Örneğin, eğer bir nergis çiçeği mevcutsa, bu varoluşun bir nedeni, yani onun varlığa gelişini açıklayan bir sebep bulunmalıdır. Aynı şekilde, eğer bir nergis çiçeğinin yokluğundan söz ediliyorsa, bu durumda da onun varlığa gelmesini engelleyen bir nedenin mevcut olması gerekir. Burada önemli olan nokta şudur: Nergis çiçeği gibi sonlu ve bağımlı varlıkların var olup olmama nedenleri, kendi doğalarında değil, onları kuşatan maddi dünyanın genel düzeni içerisinde bulunur. Spinoza bu yaklaşımı somutlaştırmak amacıyla “kare bir daire” örneğini verir. Ona göre, kare bir daire kavramsal olarak çelişkili bir ifade olduğu için, bu tür bir varlığın neden var olmadığını açıkça anlayabiliriz. Çünkü daire kavramı, kareye ilişkin hiçbir özelliği içermez. Bu örnekten hareketle, eğer bir şeyin doğasında varoluşa engel olacak bir çelişki varsa, o şeyin varlığı da mümkün değildir. Buna karşın, Spinoza'nın Tanrı olarak tanımladığı “töz” (*substantia*), doğası gereği varoluşu zorunlu olarak içermektedir. Başka bir deyişle, Tanrı'nın varlığı, onun özünden (*essentia*) kaynaklanır; çünkü Tanrı'nın doğası varlığı zorunlu kılar. Bu bağlamda, Spinoza'ya göre herhangi bir varlığın var olup olmaması, ya onun kendi doğasında ya da başka bir şeyin doğasında bulunan bir nedene dayanır (Spinoza, 1677/2019, s. 46). Bu ilkeye dayanarak Spinoza, eğer bir varlığın mevcudiyetini engelleyen herhangi bir neden sunulamıyorsa, o varlığın zorunlu olarak mevcut olduğunu ileri sürer. Bu durum Tanrı için de geçerlidir: Eğer Tanrı'nın varlığını ortadan kaldıracak ya da engelleyecek herhangi bir neden ya da gerekçe gösterilemiyorsa, Tanrı'nın zorunlu olarak var olduğu sonucuna ulaşılır. Ancak burada önemli bir ayrım yapılması gerekir: Tanrı'nın varlığını engelleyen bir neden tasavvur edilecekse, bu neden ya Tanrı ile aynı doğaya sahip olmalı ya da ondan tamamen farklı bir doğaya sahip olmalıdır. İlk durumda, yani engelleyici neden Tanrı'nın doğasıyla aynı doğaya sahipse, bu kez Tanrı'nın kendi varlığını engellediği sonucu ortaya çıkar ki, bu durum hem çelişkilidir hem de Spinoza'nın “tek töz” anlayışıyla bağdaşmaz; zira Spinoza'ya göre evrende yalnızca bir töz vardır ve bu da Tanrı'dır. İkinci durumda, yani Tanrı'nın varlığını engelleyen nedenin Tanrı'dan farklı bir doğaya sahip olması durumunda ise, bu neden ile Tanrı arasında hiçbir ortaklık bulunmayacaktır. Fakat Spinoza'ya göre, “birbiriyle hiçbir ortaklığı olmayan şeyleri birbirleri aracılığıyla anlamamız mümkün değildir; başka deyişle birinin kavramı diğerinin kavramını içermez” (Spinoza, 1677/2019, s.36). Bu ilke gereği, Tanrı'dan farklı bir doğaya sahip bir şeyin Tanrı'yı etkileyebilmesi veya onun varlığını engelleyebilmesi mümkün değildir. Sonuç olarak, Tanrı'nın varoluşunu engelleyecek herhangi bir nedenin ne kendi doğasında ne de başka bir doğada bulunması mümkündür. Bu durumda Tanrı'nın varlığı, zorunluluk (*necessitas*) ilkesi gereği, ontolojik olarak kaçınılmaz hale gelir.

Spinoza, Tanrı'nın varlığını temellendirme sürecinde yalnızca deneyime dayalı sonuçlarla yetinmeyip, rasyonel düşüncenin olanakları çerçevesinde *a priori* bir argümantasyon geliştirir. Bu bağlamda özellikle “varolabilme”nin bir güç (*potentia*), “var olamama”nın ise bir eksiklik veya güçsüzlük (*impotentia*) anlamına geldiği ilkesinden hareket eder. Ona göre, varolmak bir yetkinliğin (*perfectio*) göstergesidir ve dolayısıyla daha çok var olan veya varlığını sürdürme kudretine sahip olan bir şey, daha fazla yetkinliğe sahiptir. Aksine, var olamayan veya yok olan bir şey ise daha az yetkinliğe ve daha az güce sahiptir. Bu ilkeden hareketle, Tanrı'nın — ki O, tanımı gereği mutlak anlamda sonsuz bir varlıktır (*substantia absoluta infinita*) — yok olduğunu ve yalnızca sonlu varlıkların var olduğunu düşünmek, mantıksal bir çelişkiye yol açar. Zira bu durumda sınırlı varlıklar, sonsuz bir varlık olan Tanrı'ya kıyasla daha fazla varlık kudretine sahip olurdu ki bu, Spinoza'ya göre *absurditas* yani apaçık bir saçmalıktır. Dolayısıyla şu sonuç ortaya çıkar: “Öyleyse ya hiçbir şey ya da zorunlu olarak mutlak sonsuz bir Varlık var. Ama biz varız, ya kendi kendimizde ya da zorunlu olarak varolan başka bir şeyde. O halde mutlak sonsuz Varlık, yani Tanrı zorunlu olarak vardır” (Spinoza, 1677/2019, s. 48). Sonuç olarak, Tanrı'nın zorunlu varlığı kaçınılmazdır.

Spinoza, sunduğu bu ontolojik kanıtlamanın felsefi bakımdan yeterli ve sağlam olduğunu düşünür. Ancak çoğu insanın dış nedenlere bağlı düşünmeye alışkın olması nedeniyle bu tarz spekülative temellendirmeleri kolaylıkla kavrayamayacağının da farkındadır. Bu sebeple, Tanrı'nın varlığını bir de *a posteriori* yani deneyime ve dış nedenlere dayanan bir argümantasyonla — başka bir deyişle, kozmolojik bir temelde — gerekçelendirir. Bu yaklaşımında Spinoza, dış nedenlere bağlı olarak meydana gelen şeylerin geçiciliğini ve süreksizliğini merkeze alır. Ona göre “*bir anda meydana gelen bir şey yine bir anda yok olabilir*” (Spinoza, 1677/2019, s. 41). Çünkü dışsal bir nedene bağlı olan her varlık, tüm yetkinliğini ve varlığını o dış nedenden alır. Dış neden ortadan kalktığında, bu varlığın da hem yetkinliği hem de varlığı sona erer. Ancak Tanrı, tanımı gereği dışsal hiçbir nedene bağlı olmayan bir tözdür. O, “kendinin nedeni”dir ve bu nedenle de hiçbir sınırlandırmaya tabi değildir. Tanrı'nın özü, O'nun varoluşunu da zorunlu kılar. Böylece Tanrı'nın tüm yetkinliği ve varoluşu, yalnızca kendi doğasından türeyen bir zorunlulukla açıklanır. Tanrı, her türlü dışsal etkiden bağımsız olması nedeniyle, her türlü eksiklikten (*defectus*) arınmıştır. Bu nedenle de O'nun varlığı, herhangi bir dış gerekçeye değil, yalnızca kendi doğasının zorunlu mantıksal sonucuna dayanır. Bu argümantasyon çerçevesinde Spinoza, Tanrı'nın özünün, O'nun varoluşunu zorunlu kıldığını savunur. Tanrı'nın özü, tamlık (*perfectio*) ile tanımlandığından, bu öz aynı zamanda eksikliği dışlar. Dolayısıyla Tanrı'nın varoluşu, hiçbir şekilde kuşku uyandırabilecek bir nedene tabi değildir; aksine, kesin ve zorunlu olarak temellendirilmiştir. Ontolojik kanıtlama, Tanrı'nın varlığını doğrudan kavramsal bir zorunluluk olarak ortaya koyarken, kozmolojik kanıtlama, evrendeki varoluşun Tanrı'nın zorunlu varlığına dayanması gerektiğini ileri sürer. Böylece Spinoza, Tanrı'nın zorunlu ve tek bir töz olduğunu hem metafiziksel hem de epistemolojik bir çerçevede temellendirir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Spinoza'nın zorunluluğu Tanrı'nın var olmasının kaçınılmaz olması anlamında kullanmış olmasıdır (Arıcan, 2015, s.67). Spinoza “zorunluluk” kavramını, Tanrı'nın varoluşunun sadece epistemik bir kesinlik değil, aynı zamanda ontolojik bir zorunluluk taşıdığı anlamında kullanır. Tanrı'nın varoluşu, onun doğasının mantıksal ve metafiziksel bir sonucu olarak değerlendirilir. Tanrı, yalnızca fiilen var olan bir varlık değil, aynı zamanda var olmaması düşünülemeyen bir varlıktır (Spinoza, 1677/2019, s. 46).

Spinoza'nın felsefi sisteminde Tanrı'nın varlığının zorunlu olması, yalnızca O'nun salt bir varlık olarak mevcut olması anlamına gelmez; aynı zamanda bu zorunluluk, Tanrı'nın sonsuz doğasının zorunlu bir sonucu olarak, O'na ait olan sıfatların da zorunlu biçimde ortaya çıkmasını içerir. Zira Spinoza, Tanrı'yı — ya da başka bir deyişle doğa gereği zorunlu olarak var olan tözü — özünde sonsuz sayıda sıfat barındıran bir töz olarak tanımlar. Bu sıfatların her biri Tanrı'nın ezeli-ebedi ve sınırsız özünü ifade eder (Spinoza, 1677/2019, s. 35). Spinoza'nın “mutlak anlamda sonsuz töz” kavramı, onun Tanrı'ya yalnızca yaratıcı ve aşkın bir varlık değil, aynı zamanda içkin bir neden olarak yaklaşmasının temelini oluşturur. Tanrı'nın sonsuz sıfatlara sahip olması da bu mutlak sonsuzluk tanımının zorunlu bir sonucudur.

Bu noktada Spinoza'nın sisteminde oldukça güçlü bir ontolojik determinizm söz konusudur. Çünkü Tanrı'nın doğası gereği sahip olduğu sonsuz sıfatlardan, zorunlu olarak belirli nitelikler, moduslar ve var olanlar ortaya çıkar. Tanrı'nın doğasında olan hiçbir şey keyfi ya da rastlantısal değildir; her şey zorunludur ve mantıksal bir zorunlulukla Tanrı'nın özünden türetilmiştir. Bu çerçevede Spinoza, var olanları iki temel kategoriye ayırır: Kendi başına var olan varlıklar ve yalnızca başka bir şeye bağlı olarak var olabilen varlıklar (Spinoza, 1677/2019, s. 36). Kendi başına var olan yegâne varlık, Tanrı'dır. Çünkü yalnızca Tanrı kendi doğası gereği var olur ve başka hiçbir şeye bağlı değildir. Tanrı, "kendi kendisinin nedeni" olan tek tözdür; varlığı başka bir şeyin varlığına bağlı olmayan ve yalnızca kendi özüyle açıklanabilen bir varlıktır (Spinoza, 1677/2019, s. 33-34). Diğer tüm varlıklar ise varlıklarını Tanrı'dan türetirler ve dolayısıyla kendi başlarına var olamazlar. Bu nedenle bu varlıklar yalnızca Tanrı aracılığıyla anlaşılabilirler; onların özü, kendi başına varlığı gerektirmez ve varoluşları zorunlu değildir. Spinoza'nın şu ifadesi bu düşüncenin özlü bir ifadesidir: "*Var olan her şey Tanrı'dadır ve Tanrı olmadan hiçbir şey varolamaz ve kavranamaz*" (Spinoza, 1677/2019, s. 53). Tanrı, yalnızca tüm varlıkların ilk nedeni değil, aynı zamanda onların varlıklarını sürdürme nedenidir. Bu bağlamda Tanrı, yaratılmış şeylerin geçici ya da harici nedeni değil, onların içkin nedenidir (*causa immanens*), yani varlıkların içinde işleyen, onları hem meydana getiren hem de süreklilik kazandıran ontolojik ilke olarak anlaşılır (Spinoza, 1677/2019, s.67). Bu anlayış, Spinoza'nın evren tasavvurunda hiçbir şeyin gelişigüzel, keyfi ya da tesadüfi olmadığını ortaya koyar. Her şey, Tanrı'nın doğasında yer alan zorunlulukla meydana gelir; Tanrı'nın özü, sadece kendi varlığını değil, ondan türeyen her modusun varlığını da zorunlu kılar. Dolayısıyla doğada olup biten her şey, Tanrı'nın sonsuz doğasında zorunlu olarak ortaya çıkan bir modus olarak değerlendirilmelidir. Tanrı, sadece kendisinin değil, aynı zamanda doğadaki her şeyin nedenidir; bu ise Spinoza'nın düşüncesinde özgün bir içkinlik metafiziğinin temel taşıdır.

4. SPİNOZA'DA ZORUNLULUK, NEDENSELLİK VE DETERMİNİZM İLİŞKİSİ

Spinoza'nın metafiziğinde merkezi bir ilke olarak karşımıza çıkan "zorunluluk" (*necessitas*), onun determinizm anlayışıyla doğrudan ilişkilidir. Zorunluluk, yalnızca Tanrı'nın varlığını açıklamakla kalmaz, aynı zamanda doğada olup biten her şeyi yöneten temel ilkedir. Spinoza'ya göre, doğada rastlantıya veya tesadüfi olana yer yoktur; her şey, belirli bir nedenin zorunlu sonucu olarak meydana gelir (Spinoza, 1677/2019, s.78). Bu görüş, Spinoza'nın nedensellik anlayışını oldukça katı ve evrensel bir determinizm doğrultusunda temellendirdiğini gösterir. Spinoza'nın nedensellik anlayışı O'nun felsefesinde özgün olduğu önemli konulardan biridir. Spinoza'ya göre, bir neden varsa, onun etkisi de zorunlu olarak vardır; bir etki, yalnızca var olan bir neden aracılığıyla ortaya çıkabilir. Bu bağlamda, nedensellik ilkesini şu şekilde ifade eder: "*Hiçbir şey, zorunlu bir neden olmadan var olamaz ya da hareket edemez*" (Spinoza, 1677/2019, s. 36). Bu ifade, nedensel determinizmin özlü bir ifadesidir. Yani evrendeki her şey ya doğrudan Tanrı'nın doğasından ya da Tanrı'dan türeyen başka modusların aracılığıyla meydana gelir. Nedeni olmayan bir şeyin meydana gelmesi düşünülemez; çünkü bu, Spinoza'nın sisteminde olası bir durum değildir. Tanrı'nın, her şeyin ilk ve içkin nedeni olması da bu zorunluluk anlayışını derinleştirir. Tanrı, var olan her şeyi belirleyen ilkedir; O'nun dışında hiçbir şey — ne bir birey ne de başka bir doğa — var olanları belirleme kudretine sahip değildir. Spinoza bunu şöyle ifade eder: "*Herhangi bir eyleme belirlenmiş bir şey, bu eyleme Tanrı tarafından zorunlu olarak belirlenmiştir; Tanrı tarafından belirlenmemiş bir şey kendi kendini bir eyleme belirleyemez*" (Spinoza, 1677/2019, s. 74). Bu, Spinoza'nın özgürlük ve eylem anlayışı açısından da belirleyicidir; çünkü her varlık ancak Tanrı'nın doğasından zorunlu olarak türeyen belirlenimlere bağlı olarak eylemde bulunabilir. Buna göre, Tanrı'nın doğası, yalnızca O'nun varlığını değil, aynı zamanda O'ndan zorunlu olarak çıkan bütün sıfat ve modusların düzenini de içerir. Eğer bu var olanlar başka bir doğaya dayanıyor olsaydı ya da kendi doğaları gereği var olabiliyor olsalardı, bu durumda Tanrı'nın dışında ikinci bir doğanın ya da başka bir zorunluluk sisteminin varlığından söz etmek gerekirdi.

Fakat bu, Spinoza'ya göre açıkça çelişkilidir; çünkü Tanrı, tanımı gereği mutlak sonsuz tözdür ve onun dışında ikinci bir sonsuz doğanın varlığını kabul etmek mantıksal olarak olanaksızdır (Spinoza, 1677/2019, s.52). Bu nedenle Spinoza şöyle der: “*Varlıklar, ancak Tanrı tarafından meydana getirildikleri şekilde ve düzende meydana gelebilirler*” (Spinoza, 1677/2019, s. 83). Bu ifade, Spinoza'nın determinizmini en açık biçimde ortaya koyar. Tanrı'nın doğasından zorunlulukla türeyen bir düzen söz konusudur ve doğadaki her şey bu düzenin bir modusu olarak var olur. Bu da Spinoza'nın sisteminde yalnızca Tanrı'nın özgür olduğu, diğer tüm varlıkların ise belirlenmiş olduğu anlamına gelir — çünkü yalnızca Tanrı kendi doğasından hareketle zorunlu olarak var olur ve eylemde bulunur.

Spinoza'nın metafiziğinde Tanrı'nın her şeyin içkin nedeni olması temel bir ilkedir. Ancak bu içkinlik, doğada bulunan tüm varlıkların Tanrı'dan aynı şekilde türediği anlamına gelmez. Zira 'ya göre ezeli-ebedi ve sonsuz olan Tanrı'nın doğasından zorunlu olarak çıkan her şeyin de aynı şekilde ezeli-ebedi ve sonsuz olması gerekir (Spinoza, 1677/2019, s. 71-73). Bu durum, sonlu ve sınırlı modusların, Tanrı'nın sıfatlarının mutlak doğasından değil, bu sıfatların modus düzeyinde sonlu belirlenimlerle ortaya çıkmasından meydana geldiğini gösterir. Spinoza, sonlu varlıkların varoluşunu ve eylemini, kendileri gibi sonlu ve sınırlı başka nedenlerin etkisine bağlar. Bu ilişkiler ağı sonsuza kadar sürer, yani sonlu modusların varlığı her zaman başka sonlu nedenlerle açıklanmak zorundadır (Spinoza, 1677/2019, s. 35). Bu nedensel zincir, sonlu modusların mutlak anlamda bağımsız bir varlığa sahip olmadığını ve Tanrı'ya ontolojik olarak tam anlamıyla içkin olduklarını, ancak doğrudan Tanrı'nın mutlak doğasından değil, dolaylı bir düzlemde türediklerini gösterir. Bu çerçevede Spinoza, *Short Treatise on God, Man, and His Well-Being*³ adlı erken dönem eserinde iki tür Tanrısal nedensellikten söz eder: “*Tanrı doğrudan yarattığını söylediğimiz, sonsuz ve değişmez şeylerin yakın nedenidir; ancak bir anlamda da tüm tikel şeylerin uzak nedenidir*” (Spinoza, 2002a, s. 51). Bu ayrım da Tanrı ilk tür varlıkların “yakın nedeni”, ikincilerin ise yalnızca “uzak nedeni” olarak nitelendirilir. Ancak Spinoza, *Ethica*'da bu terminolojiyi eleştirir. “Uzak neden” ifadesi, Tanrı ile sonlu moduslar arasındaki zorunlu bağın zayıflatılması anlamına gelebileceği için yanıltıcıdır. Spinoza'ya göre, Tanrı sonlu varlıkların da zorunlu nedeni olmakla birlikte, bunları doğrudan değil, doğasından zorunlu olarak çıkan daha genel yasalar ve sıfatlar aracılığıyla meydana getirir. Dolayısıyla Spinoza şu uyarıda bulunur: “*Tanrı tek tek varlıkların, deyim yerindeyse, uzak nedenidir denemez, belki sadece Tanrı'nın dolaysız şekilde meydana getirmiş olduğu şeylerden ya da daha ziyade Tanrı'nın mutlak doğasından çıkan şeylerden ayırt etmek için böyle denebilir. Çünkü uzak neden dendiğinde sonucuyla herhangi bir bağlantısı olmayan nedeni anlarız. Oysa varolan her şey Tanrı'dadır ve O olmadan varolamayacak ve kavranamayacak şekilde Tanrı'ya bağlıdır*” (Spinoza, 1677/2019, s. 75). Bu açıklamalardan açıkça görülmektedir ki Spinoza, Tanrı'dan türeyen varlıkları ontolojik statülerine göre ayırır: doğrudan Tanrı'nın özünden çıkan ezeli ve zorunlu varlıklar ile Tanrı'nın modus düzeyinde ortaya çıkan sınırlı ve sonlu etkileri. Her ikisi de Tanrı'ya içkindir, ancak Tanrı'nın doğasına ilişkin açıklamaları farklı nedensellik düzeylerine dayanır.

Spinoza'nın felsefi düşüncelerinden hareketle ulaşılan temel sonuçlar şu şekilde özetlenebilir: (a) Doğada mutlak bir nedensellik ilkesi hâkimdir; (b) var olan her şey Tanrı'da bulunduğu için Tanrı, tüm varlığın ilk nedeni konumundadır; (c) Tanrı'nın doğası olanaklı değil, zorunludur; (d) dolayısıyla, var olan her şey Tanrı'nın zorunlu doğasından türemektedir. Bu düşünsel çerçevede ulaşılan nihai sonuç, Spinoza'nın determinist doğa anlayışını açık biçimde ortaya koymaktadır: “*Doğada olası olan hiçbir şey yoktur; tersine her şey Tanrısal doğanın zorunluluğu sonucunda, belirli bir şekilde varolmaya ve bir eyleme belirlenmiştir*” (Spinoza, 1677/2019, s. 78). Spinoza'ya göre herhangi bir şeyin olanaklı olduğunu düşünmek, bilgi eksikliğimizin bir sonucudur.

³ Bu eser çalışma boyunca *Short Treatise* olarak anılacaktır. Ayrıca bkzn. Benedictus De Spinoza, *Tanrı, İnsan ve İnsan Esenliği Üzerine Kısa İnceleme*, Çev. Emine Ayhan, Dost Kitapevi, 2016

Zira biz ya söz konusu varlığın özünün bir çelişki içerip içermediğine dair bilgiye sahip değilizdir ya da çelişki içermediğini bildiğimiz hâlde, onun özüne dair bilgi edinmemizi engelleyen nedensel ilişki zincirinden habersizizdir. Bu durumda, ilgili varlık bizim için ne zorunlu ne de imkânsız olarak tanımlanabilir; bu nedenle onu yalnızca “olanaklı” ya da “mümkün” olarak nitelendiririz.

5.SPİNOZA’NIN TANRI ANLAYIŞINDA ÖZGÜRLÜK

Spinoza’nın zorunluluk anlayışı, yalnızca evrendeki nedensel işleyişi açıklamakla kalmaz; aynı zamanda onun özgürlük kavrayışının temelini de oluşturur. İlk bakışta zorunluluk ve özgürlük, birbiriyle bağdaşması mümkün olmayan zıt kavramlar olarak görülür. Çünkü gündelik düşüncede özgürlük, bireyin dışsal etkilerden bağımsız şekilde istediğini yapabilmesi anlamına gelirken, zorunluluk belirli bir nedensellik zinciri içerisinde kaçınılmaz olarak gerçekleşen olayları ifade eder. Bu çerçevede, “zorunlu olan bir şey nasıl özgür olabilir?” sorusu, klasik özgürlük anlayışının mantıksal bir sonucudur. Ancak Spinoza, özgürlüğü bu geleneksel çerçevenin dışında, kendi felsefi sistemine içkin bir biçimde tanımlar. Ona göre, gerçek özgürlük, bir varlığın yalnızca kendi doğasının zorunluluğuyla var olması ve eylemlerinin nedeni olarak yalnızca kendi özünü göstermesidir. Spinoza bu durumu şu sözlerle açıklar: “*salt kendi doğasının zorunluluğu sonucunda varolan ve eylemini sadece kendisi belirleyene özgür denir; başka bir şey tarafından varolmaya ve kesin olarak şu ya da bu şekilde bir şey yapmaya zorlanana ise zorunlu ya da daha doğrusu kısıtlı denir*” (Spinoza, 1677/2019, s.35). Bu tanım, özgürlüğü nedensizlikle değil, içkin zorunlulukla temellendiren özgün bir yaklaşımdır. Spinoza’ya göre, bir varlık dışsal nedenlerden etkilenmeden, yalnızca kendi doğasının iç mantığı doğrultusunda eylemde bulunabiliyorsa, bu onun özgür olduğu anlamına gelir. Bu tanım çerçevesinde, mutlak anlamda özgür olan tek varlık Tanrı’dır. Çünkü Tanrı, hiçbir dışsal neden tarafından belirlenmeksizin, yalnızca kendi özünden kaynaklanan zorunlulukla var olur ve etkinliğini yine bu öz doğrultusunda gerçekleştirir. Tanrı, her şeyin kendisinden türediği ilk ve mutlak neden olduğundan, hiçbir şey tarafından sınırlandırılmaz veya yönlendirilemez; dolayısıyla özgürlüğü de mutlak ve sınırsızdır. Buna karşın, Tanrı’nın dışında yer alan tüm sonlu varlıklar —ister zihinsel ister fiziksel nitelikte olsun— her zaman kendilerinden başka nedenlere bağlı olarak var olurlar ve bu nedenlerle belirli biçimlerde eylemde bulunurlar. Onların varlığı, Tanrı’nın zorunlu doğasından türediği için hiçbir zaman tam anlamıyla bağımsız değildir. Bu nedenle Spinoza, sonlu varlıkları “özgür” değil, ancak “zorunlu” ya da daha yerinde bir ifadeyle “kısıtlı” olarak tanımlar. Özgürlük bu varlıklar için, mutlak anlamda erişilebilecek bir durum değil; aklın rehberliğinde daha yüksek bir neden bilgisine yaklaşarak edinilebilecek göreceli bir özgürleşme süreci olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak, Spinoza’nın özgürlük anlayışı, Tanrı bağlamında tam anlamıyla gerçekleşirken, insan gibi sonlu varlıklar için ise yalnızca dereceli ve sınırlı bir biçimde söz konusu olabilir. Dolayısıyla Spinoza felsefesinde Tanrı, kendi zorunluluğu ile eylemlerini gerçekleştiren ve bunun farkında olan tek varlık olması sebebiyle tek mutlak özgür varlık olarak yerini alır. “*Mutlak olarak özgür bir varlık olan Tanrı zorunlu olarak bilir ve eylemde bulunur, yani doğasından gelen bir zorunlulukla var olur, bilir ve eylemde bulunur. Aslında Tanrının var olmasının eylemde bulunmasıyla aynı zorunluluk gereği olduğuna şüphe yoktur ve nasıl ki kendi doğasının bir zorunluluğu uyarınca var olur, aynı şekilde doğasının bir zorunluluğu uyarınca, yani mutlak bir özgürlükle eyley*” (Spinoza, 2002b, s. 39).

6. TANRI’NIN İKİ YÜZÜ: SPİNOZA’DA NATURA NATURANS VE NATURA NATURATA

Spinoza, doğa kavrayışını daha derinlemesine açıklayabilmek amacıyla iki temel kavramdan yararlanır: *Natura naturans* (doğalaştıran doğa) ve *Natura naturata* (doğalaşan doğa) (Spinoza, 2002a, s.80-81). Her ne kadar *Ethica*’nın çeşitli Türkçe çevirilerinde bu kavramlar sıklıkla “yaratan doğa” ve “yaratılan doğa” şeklinde karşılanmış olsa da, “yaratım” terimi Spinoza’nın felsefi sistemi bağlamında ciddi bir kavramsal sorun barındırmaktadır. Zira “yaratmak” fiili, özellikle teistik gelenekte aşkın bir Tanrı’nın, kendisinin dışında ve ondan ayrı bir varlığı yoktan var etmesi anlamına gelir.

Ancak Spinoza'nın düşünce sisteminde Tanrı, aşkın değil, içkin bir ilkedir; var olan her şeyin nedeni olarak Tanrı, varlığa dışsal bir güç değil, bizzat varlığın içkin temeli ve zorunlu nedenidir. Bu sebeple, bazı yorumcular çevirilerde kavramsal bulanıklığı önlemek adına “doğalaştıran doğa” (*Natura naturans*) ve “doğalaşan doğa” (*Natura naturata*) terimlerini kullanmayı tercih etmişlerdir. Ancak biz, Spinoza'nın özgün kavramsal çerçevesini koruyabilmek ve felsefi bağlamı daha doğru biçimde aktarabilmek adına özgün terimlerin kullanılmasının daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Spinoza *Natura naturans* kavramıyla, kendi kendisinin nedeni olan, zorunlu, sonsuz ve mutlak anlamda özgür olan Tanrı'yı; daha özelde ise Tanrı'nın ezeli-ebedi özünü oluşturan sıfatlarını kasteder. Bu, Tanrı'nın etkin, üretici yönüdür. Buna karşılık *Natura naturata*, Tanrı'nın doğasından ya da onun herhangi bir sıfatından zorunlulukla türeyen, sonlu, bağımsız varoluşa sahip olmayan ve dolayısıyla yalnızca Tanrı'ya içkin olarak var olan tüm modusları ifade eder (Spinoza, 1677/2019, s. 79). Bu ayrım, Spinoza'nın metafiziğinde oldukça işlevseldir; çünkü Tanrı ile Tanrı'dan türeyen moduslar arasındaki ontolojik farkı kavramsal düzlemde belirginleştirmek amacıyla kullanılır. Dolayısıyla *Natura naturans* ve *Natura naturata*, Spinoza'nın töz ile onun belirlenimleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymakta ve Tanrı'nın hem aktif hem de pasif yönlerini açıklamada temel kavram çiftini oluşturmaktadır.

Spinoza'nın düşünce sisteminde Tanrı, *töz*, *doğa* ve *Natura Naturans* gibi farklı kavramlarla ifade edilmektedir. Bu çeşitlilik, ilk bakışta kavramsal bir belirsizlik ya da terminolojik bir tutarsızlık izlenimi yaratabilir. Nitekim “tek bir varlık farklı adlarla anılıyorsa, bu durum anlamda çoğulluğa mı işaret eder?” sorusu, bu bağlamda ortaya çıkmaktadır. Ancak bu soruya Spinoza'nın bizzat kendisinin, dostu Simon de Vries'in yönelttiği benzer bir sorguya verdiği yanıt aracılığıyla açıklık getirilebilir. Spinoza, Simon de Vries'e yazdığı bir mektubunda bu meseleye ilişkin şu örneği verir: İlk olarak “İsrail” derken, üçüncü peygamberi anıyorum” (Spinoza, 2002c Letter IX). Bu örnekler üzerinden Spinoza, bir öznenin farklı adlarla betimlenmesinin, onun çokluğu anlamına gelmediğini göstermektedir. Bu bağlamda, Tanrı'nın *töz*, *doğa* ya da *Natura Naturans* gibi farklı terimlerle adlandırılması, O'nda ontolojik bir çokluk bulunduğu anlamına gelmez. Aksine, bu adlandırmalar, tek ve aynı gerçekliğin farklı yönlerine ya da açıklayıcı bağlamlara işaret eden kavramsal tercihlerdir. Nasıl ki “Yakup” ismiyle anılan kişi aynı zamanda “İsrail” ve “peygamber” sıfatlarını taşıyorsa, Tanrı da aynı şekilde *töz*, *doğa* ve *Natura Naturans* olarak anıldığında, her bir adlandırma özdeş bir gerçekliğin farklı düzlemlerden ifadesini temsil etmektedir. Dolayısıyla Tanrı için dile getirilen tüm nitelikler, bu adlandırmaların her biri için de geçerli kabul edilmelidir. Spinoza'nın amacı, çokluk değil, bütünlüğü ve içkinliği çeşitli kavramsal düzlemlerde dile getirmektir.

7. SPİNOZA'NIN TANRI ANLAYIŞINA YÖNELİK FARKLI YORUMLAR: PANTEİZM Mİ PAN-ENTEİZM Mİ?

Spinoza'nın Tanrı ile doğa kavramlarını özdeşleştirmesi ve Tanrı anlayışının klasik teistik yaklaşımlardan belirgin şekilde farklılık arz etmesi, onun din felsefesi bağlamında oldukça çeşitli ve kimi zaman çelişkili yorumlara konu olmasına neden olmuştur. Spinoza'nın Tanrı tasavvuru, tarihsel süreçte ateist, teist, materyalist, panteist, pan-enteist, hatta monoteist olarak nitelendirilmiş ve bu farklı yaklaşımlar, felsefi literatürde geniş çaplı tartışmaların doğmasına zemin hazırlamıştır. Her bir yorumun ayrıntılı analizi, kapsamlı ve ayrı bir çalışmayı gerektirecek derinlikte olduğundan, bu çerçevede yalnızca bazı temel noktalara değinilerek özellikle “Spinoza'nın panteist mi yoksa pan-enteist mi olduğu” sorusu üzerinde durulacaktır.

Spinoza'nın felsefi sisteminin merkezinde Tanrı'nın bulunması ve tüm varlıkların Tanrı'nın zorunlu doğasından türemesi, bazı düşünürlerce onun mistik eğilimli bir düşünür, hatta “Tanrı sarhoşu” olarak tanımlanmasına yol açmıştır (Roger, 1986, s. 52). E.E. Harris de Spinoza'nın tanrı anlayışına tek bir pencereden bakmamakla birlikte genel kanısı Spinoza'nın panteist bir görüşe sahip olmasıdır: “Panteizm doğadaki her şeyin kutsal olduğuna, her doğal nesnenin ilahi olduğuna ve tanrısallığın her şeyde eşit olarak bulunduğu inanmaktır. Spinoza'nın öğretisinde bu tür bir görüşü destekleyecek çok şey var...” (Harris, 1992, s. 25).

Ancak Spinoza'nın Tanrısı, klasik teolojideki gibi aşkın, iradesiyle evreni keyfi biçimde yaratan, adalet dağıtan ve kendisine ibadet edilmesini isteyen kişisel bir Tanrı değildir. Spinoza'nın Tanrı tasavvuru, doğaya içkin, belirlenimsel, kendi doğasının zorunluluğundan başka bir ilkeye bağlı olmayan bir varlığı ifade eder. Klasik teolojinin aksine, bilgi anlayışını aklın ötesinde, vahiy ve kutsal metinler gibi aşkın kaynaklara dayandıran bir yapı yerine, Spinoza'nın düşünce sistemi bütünüyle akla, zorunluluğa ve içkin nedenselliğe dayanır. Bu bağlamda, Tanrı'nın bilgisi de doğaüstü ya da sezgisel bir bilgi değil; insan aklının kavrayabileceği, düzenli ve zorunlu bir yapının bilgisidir. Bu sebeplerle Spinoza, yaşadığı dönemde sıkça "ateist" olarak suçlanmış; çünkü Tanrı'nın iradesini ve kişisel niteliğini reddetmiş, yaratımı ise Tanrı'nın özgür iradesine değil, zorunlu doğasına dayandırmıştır. Antony Flew bu noktada daha da ileri giderek, Spinoza'yı "ateistlerin ruhani babası" olarak nitelendirmiştir (Flew, 2007, s. 98). Dolayısıyla Spinoza'nın Tanrı anlayışı, geleneksel teistik anlayışlardan farklı olarak, içkinliğe, zorunluluğa ve rasyonaliteye dayanan özgün bir metafizik düzlemde değerlendirilmelidir.

Spinoza, Tanrı'nın birliğine yaptığı vurguyla, Tanrı'nın tıpkı teizmde olduğu gibi tek bir varlık ya da töz olarak mevcut olduğunu ifade eder. Bu bağlamda, Tanrı, varlık ya da töz düzeyinde var olan yegâne gerçekliktir. Ancak bu vurgu, monoteist bir Tanrı inancından, monist ya da panteist bir metafizik anlayışa geçişin temel dayanaklarından birini oluşturur. Nitekim Spinoza'nın Tanrı anlayışı, tarihsel süreçte birçok yorumcunun onun panteist olduğu yönünde kanaat geliştirmesine neden olmuştur.

Panteizm, Tanrı ile doğa arasında özdeşlik kuran bir metafizik görüştür ve temel ilkesi genellikle "Her şey Tanrı'dır" (All is God) şeklinde formüle edilir. Spinoza'nın Tanrı'yı aynı zamanda "doğa" olarak adlandırması, bu görüşle paralellikler taşıdığı izlenimini vermektedir. Bu doğrultuda, Spinoza'nın felsefi sistemini panteizm olarak değerlendiren önemli isimlerden biri de Macit Gökberk'tir. Gökberk, bu konuda şu ifadeyi kullanmaktadır: "*Spinoza'nın sistemi tam bir panteizmdir; onun öğretisi her şeyde Tanrı'yı bulur; evren Tanrı ile doludur; evren Tanrı'nın kendisidir*" (Gökberk, 2008, s. 259). Bu görüş, Spinoza'nın Tanrı ile evren arasında herhangi bir ontolojik ayrım gözetmeyen içkinlik anlayışına dayandırılmaktadır. Benzer şekilde, Adıvar da Spinoza'nın Tanrı anlayışını panteizm kapsamında değerlendirenler arasında yer alır. Adıvar'a göre: "*Allah, evren kelimeleri bir tek ve aynı şeyi gösterirler: Aynı zamanda bütün varlıkların kaynağı (Natura Naturans ya da Allah) ve onun sonuçları gibi düşünülen varlıkların (Natura Naturata) yani tabiat. İşte Spinoza bir Allah münkiri değil, fakat bir panteist, yani Allah'ı her yerde gören bir vahdet-i vücudtur*" (Adıvar, 1969, s. 203). Adıvar'ın değerlendirmesi, Spinoza'nın Tanrı anlayışının aşkın bir varlık yerine, içkin bir varlık zemini üzerine inşa edildiğini ve bunun vahdet-i vücud öğretisiyle benzerlik arz ettiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Spinoza'nın Tanrı'yı töz ve doğa ile özdeşleştiren felsefesi, özellikle içkinlik temelli yorumlar çerçevesinde panteizm yönünde değerlendirilmiş ve bu durum, düşüncesinin din felsefesi açısından oldukça zengin ve çok katmanlı yorumlara açık olduğunu göstermiştir.

Spinoza'nın Tanrı-doğa özdeşliğini, panteizm çerçevesinde yorumlamanın yanı sıra, onun düşüncelerini pan-enteizm doğrultusunda değerlendiren önemli bir yorumcu grubu da mevcuttur. Pan-enteist yaklaşım, panteizme kıyasla Tanrı ile evren arasında daha belirgin bir ayrım öngörmekte olup, temel ilkesini "Her şey Tanrı'dadır" (*All things are in God*) şeklinde ifade eder. Bu anlayışta evren Tanrı ile özdeş değil, Tanrı'ya içkin bir şekilde onda yer alan ve onun varlığına bağlı olarak mevcut olan bir düzendir.

Spinoza'nın özellikle *Ethica* adlı yapıtında sıkça vurguladığı “var olan her şeyin Tanrı’da bulunduğu” yönündeki ifadeleri⁴, pan-enteist yorumlara zemin hazırlayan temel unsurlar arasında yer almaktadır. Spinoza'nın bu bağlamda Tanrı ile fiziksel doğa arasında tam bir özdeşliği reddettiği, dostu Henry Oldenburg’a yazdığı bir mektubunda açıkça görülmektedir. Spinoza, söz konusu mektubunda şu ifadeyi kullanır: “*Tanrı ile doğanın (burada doğadan kastedilen fiziksel kütle ya da cismani madde) özdeş olduğunu düşünenler büyük bir yanlış içerisindedir*”(Spinoza, 2002c, Letter LXXIII). Bu açıklama, Spinoza'nın Tanrı anlayışında fiziksel doğa ile Tanrı'nın tözsel doğası arasında analitik bir ayrım gözettiğini ve dolayısıyla Tanrı'nın yalnızca maddi evrenle sınırlandırılmayacak, daha kapsayıcı bir varlık zemini olduğunu düşündüğünü ortaya koyar. Spinoza açısından bu özdeşlik, yalnızca düşünsel bir düzlemde, yani Tanrı'nın zorunlu doğasından türeyen moduslar üzerinden kurulabilir; ontolojik düzeyde mutlak bir eşitlik söz konusu değildir. Bu çerçevede, önemli Spinoza yorumcularından Edwin Curley de, Spinoza'nın panteist olarak değerlendirilemeyeceğini savunur (Curley, 1991, s. 45). Curley’e göre Spinoza'nın Tanrı anlayışı, doğayı Tanrı'nın bir belirlenimi olarak görse de, Tanrı’yı doğanın sınırlarına indirgemeyen, onu aşkın olmamakla birlikte içkin bir şekilde evrensel töz olarak konumlandıran bir düşünsel yapıya sahiptir (Curley, 1991, s. 57). Dolayısıyla Curley, Spinoza'nın felsefesini panteizm yerine daha çok pan-enteizm doğrultusunda yorumlamanın felsefi açıdan daha isabetli olacağını ileri sürmektedir.

8.SONUÇ

Spinoza'nın felsefesi, yalnızca Tanrı tasavvuru üzerinden değil, bu kavramın sistematik olarak işleniş biçimiyle de felsefi düşünce tarihinde benzersiz bir konuma sahiptir. Onun Tanrı anlayışı, klasik metafiziğin yapı taşlarını dönüştürerek aşkınlığa dayalı düşünce kalıplarını sorgulamış ve yerine bütünsel, zorunlu ve içkin bir varlık düzeni önermiştir. Bu düzen, yalnızca teolojik değil, varlığın en temel açıklamasını hedefleyen ontolojik bir çerçeveye ortaya konmuştur. Spinoza'nın düşüncesinde Tanrı, insan merkezli ve kişiselleştirilmiş bir varlık olarak değil, varoluşun evrensel yasalarıyla özdeş, değişmez ve zorunlu bir yapı olarak ele alınır. Bu anlayış, yalnızca varlığın yapısını açıklamakla kalmaz; aynı zamanda insanın bu yapıyla kurduğu ilişkinin biçimini de belirler. Spinoza’ya göre insanın hakiki özgürlüğü, kendisini doğanın zorunluluğu içerisinde kavrayarak akıl doğrultusunda eylemde bulunabilmesiyle mümkündür. Bu, özgürlüğü keyfiyetle değil, zorunluluğu anlama kapasitesiyle tanımlayan özgün bir etik anlayışla birleşir.

Tanrı kavramının sıklıkla panteist, panenteist ya da hatta ateist perspektiflerle tartışılması, Spinoza'nın sisteminin belirli kalıplarla sınırlandırılmayacak ölçüde çok boyutlu olduğunu göstermektedir. Ancak bu çeşitlilik, onun kavramsal tutarlılığını zayıflatmaz; aksine, düşüncesinin taşıdığı derinliğe işaret eder. Spinoza'nın ortaya koyduğu içkinlik ilkesi, doğa, akıl ve varlık arasında yeni bir süreklilik modeli geliştirmekte; böylece felsefi düşüncenin evriminde bir eşik noktası olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışma, Tanrı'nın yalnızca bir varlık ilkesi olarak değil, aynı zamanda bilgi, etik ve özgürlük alanlarını biçimlendiren felsefi bir merkez olarak nasıl işlev gördüğünü ortaya koymuştur. Spinoza'nın kavramsal mimarisi, özsel birliğe ve neden-sonuç düzenine dayanan düşünsel bir evren tasarımı sunmakta; bu evren içerisinde birey, doğayı anlamakla kendi varoluşunu temellendirme imkânına kavuşmaktadır.

Sonuç olarak Spinoza'nın Tanrı anlayışı, tarihsel olarak skolastik gelenekten bir kopuşu temsil etmekle kalmaz; aynı zamanda çağdaş felsefi tartışmalar açısından hâlâ geçerliliğini koruyan bir düşünsel ufuk sunar. Doğayı, insanı ve evreni aynı ontolojik düzlemde ele alan bu yaklaşım, hem felsefi açıklığın hem de etik sorumluluğun zemini olarak yeniden değerlendirilmelidir.

⁴ Var olan her şey Tanrı’da vardır ve Tanrı olmadan hiç bir şey varolamaz ve kavranamaz.” “Her şey Tanrı’dadır.” Spinoza, *Ethica*, (Önerme15) “Her şeyin Tanrı’da olduğunu kanıtladık” (Bölüm1/Önerme 17/Kanıtlama) “Var olan her şey Tanrı’da vardır ve Tanrı aracılığıyla kavranmalıdır” (Bölüm1/Önerme 18/ Kanıtlama)

Spinoza'nın felsefesi, günümüz metafizik problemleri karşısında yalnızca tarihsel bir merak konusu değil; aynı zamanda güçlü ve sistemli bir düşünce alternatifi olarak ele alınmayı hak eder.

KAYNAKÇA

- Adivar, A. (1969). *İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Arıcan, M. K. (2015). *Panteizm, Panenteizm ve Ateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, Hece Yayınları, Ankara.
- Curley, E. (1991). "On Bennett's Interpretation of Spinoza's Monism". *God and Nature: Spinoza's Metaphysics* (Ed. Y. Yovel). Leiden: E.J. Brill.
- Flew, A. (2007). *There is a God: How The World's Most Notorious Atheist Changed His Mind*, Harper Collins Publishers, New York.
- Fransez, M. (2012). *Spinoza'nın Tao'su: Akıllı inançtan inançlı akla*. Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- Gökberk, M. (2008). *Felsefe Tarihi*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Harris, E.E. (1992). *Spinoza's Philosophy: An Outline*, Humanities Press, London.
- Israel, J. (1996). The Banning of Spinoza's works in the Dutch Republic. (Ed. W.V. Bunge & W. Klever, *Disguised and overt Spinozism around 1700*, ss. 3-16, New York-Köln.
- Klever, W. N. A. (1996). "Spinoza's Life and Works". (Ed. D. Garrett), *The Cambridge Companion to Spinoza*, ss. 13-60, Cambridge University Press, New York.
- Scruton, R. (1986). *Spinoza*, Oxford University, New York.
- Spinoza, B. (2002a). "Short treatise on God, Man, and His Well-Being" (Çev. S. Shirley; Ed. Michael L. Morgan), *Benedictus de Spinoza: Complete Works*, s.31-108, Hackett Publishing Company, Cambridge.
- Spinoza, B. (2002b). "Political Treatise" (Çev. S. Shirley; Ed. Michael L. Morgan), *Benedictus de Spinoza: Complete Works*, ss. 676-754, Hackett Publishing Company, Cambridge.
- Spinoza, B. (2002c). "The Letters" (Çev. S. Shirley; Ed. Michael L. Morgan), *Benedictus de Spinoza: Complete Works*, ss. 755-961, Hackett Publishing Company, Cambridge.
- Spinoza, B. (1677/2019). *Ethica* (Çev. Çiğdem Dürüşken), Alfa Yayıncılık, İstanbul.